

БИОЛОГИЯ. ЭКОЛОГИЯ

Сагынбеков Ж.С., Кайнаева Ж.А.

**ТАЛАС ДУБАНЫНДАГЫ ТОО ЭЧКИ-ТЕКЕ, ЭЛИКТЕРДИН
БИОЭКОЛОГИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ**

Сагынбеков Ж.С., Кайнаева Ж.А.

**О БИОЭКОЛОГИИ ГОРНОГО КОЗЛА И КОСУЛИ
В ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ**

Талас дубанынын аймагында жашаган эчки-теке, эликтердин жалпы популяциялык көрсөткүчтөрүнө талдоо жүргүзүлдү. Терс факторлор-дун таасирлерин жана жабы биоценоздордун пайда болушу сандык көрсөткүчкө таасирин берүүдө. Кыргыз тоосунда жашаган эчки текелер, эликтердин саны тез кыскарган. Ал эмес Кара-Арча, Кайыңды мергенчилик чарба-ларында жок болуп кеткен. Мунун себеби, өзгөчө абиотикалык факторлор таасирин берип жаткандыгы, аларды жөнгө салууда биоэколо-гиялык абалды иликтөө актуалдуу болуп саналат.

Эчки текелердин, эликтердин ж.б. жаныбарлардын азыркы кездеги биоэколо-гиялык изилдөө, терс таасирин берип жаткан факторлорду аныктоо менен бирге сандык биоэкологиялык теъ салмактуулугун сактоо, жабы биоценоздордун биоэкологиясын изилдөө, кээ бир түрлөрдүү жарым жартылай колго багуу жолдоруу сунуш этилди. Күзгү, жазгы, жер которуштурууда популяциялардын ортосун-да гендик алмашуунун жүрүшү сапаттык өсүшкө алып келүүдө. Жаныбарлардын динамикалык көрсөткүчтөрдүн иликтөөнүн илимий мааниси чоь.

Талас өрөөнүндө аьчылык мааниси бар жаныбарлардын ондон ашык түрлөрү жашашат. Териси баалуу жаныбарлардан тери жана эчки-теке, эликтерден чочколордон ж.б. эт-тери даярдалып келгени белгилүү. Азыркы кезде бул жаныбарлардын саны кескин азайып, кээ бирлери жок болуунун чегине жеткен. Эчки-текелердин саны жалпы Талас дубаны боюнча алганда талапка ылайыктуу, ал эми эликтердин популяцияларынын сандык көрсөткүчү өтө төмөн. Ушуга байланыштуу бул эки түрдүн биоэкологиялык абалына баа берүү орчундуу маселелерден болуп саналат.

Талас облусунун территориясында сегиз аьчылык чарбасы бар булардын төртөбү Талас тоо кыркаларында, төртөөбү Кыргыз тоосунан орун алган.Өрөөндү курчап турган бул эки тоо каларында өз ара кескин айрымаланган табигый шарттар түзүлгөн. Алсак, Кыргыз тоосу өрөөндүн түндүк тарабында жатып, тоо этектеринде талаа-түздөр жок болгондуктан кокту-колоттор, өзөндөр өрөөндүн

таманынан башталат да бөксө, ортоо тоо кыркаларын түзөт. Өзөндөр, кокту-сайлар кыска, тар келет. Жер кыртышы кумдуу, топурагы жарды, анчалык бийик аска зоолор жок. Жаан чачын аз жаайт, жер кыртышына сибүүсү начар. Күнгө ысыган кумдуу беттерге түшкөн жаан-чачындын бир бөлүгү бууланып, бир бөлүгү агып кетип, жерге сибей калат. Суу үнөмдөрү аз, булактардын бир тобу соолуп жок болуп бара жатат. Ири агын суулардан Каракол, Чөбөр Кеккол, Кайыңды суулары Талас дайрасына кошулат. Кыргыз тоосу Талас өрөөнүндө 250-280км. аралыкты ээлейт. Ушунча аймактан болгону төрт агын суу чыгат. Ал эми Нылды, Сарыбу-лак, Карарча ж.б.өзөндөрдөгү суулар жылдан жылга азайып бара жатат. Өсүмдүктөргө күнгөй бет тарабы жарды келет. Тоо беттеринин көпчү-лүгү жарым чөл абалында болгондуктан шыбак бетеге, ар кайсы жерлерде бириндеп өскөн шилби, караган, тобулгу, чие, долоно, четиндер жолугат. Өзөн коктулардын сайларында, тескей беттеринде, нымдуу жерлерде тегиз өскөн өсүмдүктөр, бадалдар, токойлор орун алган.

Ал эми Талас тоо кыркаларынын этегинен өрөөндүн талаа-түздүгүн пайда кылган Талас талаасы жатат. Бул тоонун капчыгай өзөндөрү 10-40 км созулуп, ар бир өзөндө, капчыгайларда өзүнчө бир нече өзөндөр, ири коктулар орун алган. Күнгөй беттерине караганда тескей беттери көптук кылат, ушуга байланыштуу ири токойлор, бадалдар көп таралган. Ар бир кокту сайлардан агын суу, булактар агып чыгат. Өсүмдүктөргө бай келет. Аска-зоолор, шагыл-дуу беттер арбын. Тоо чокуларында ондогон ири мөьгүлөр жатат. Талас тоо кыркаларында тоо бийиктик тилкелери даана байкалат. Бөксө тоо, орто тоо субальпы жана альпы алкактары орун алган. Бул алкактар өз ара жер кыртышы, климаты, өсүмдүктөрү, жаныбарлары боюнча айрымаланышып өзүнчө биоценозду түзүшөт.

Мергенчилик чарбалары ар кандай биоценоздордон орун алгандыктан жаныбарлардын популяциялык сандык динамикалары ар башка. Бул көрсөткүч аьчылык мааниси бар жаныбарлар-дын популяциялык сандарынын жыл сайын өзгөрүп, бирде азайып, бирде көбөйгөндүгүн көрсөтөт. Бул

өзгөрүү негизинен табигый шарттардын түзүлүшүнө, азык үнөмдөрүнө, душмандарынын деьгээлине байланыштуу экендиги көрүнөт. Талас тоо кыркаларындагы Күмүштук, Урмарал, Шилбили жана Карабуура мергенчилик чарбаларда жашаган эчки – текелердин популяциялык сандары бирдей эмес. Табигый шарттары боюнча Күмүштук, Урмарал мергенчилик чарбаларында башка чарбалардан айрымаланган шарттар түзүлгөн. Тоолору бийик, аска-зоолуу, шагылдуу беттер, ири бадалдуу аймактар, кокту-колоттор кеьири орун алган. Альпылык, субальпылык өсүмдүктөргө бай келет. Ушуга байланыштуу эчки-текелердин саны башка мергенчилик чарбаларынан бир топ жогору турат. Көп жылдардан бери алынган маалымат-тар боюнча Күмүштукта 1000, Урмаралда 600-700 баштап ашык эчки-текелер жашап келе жатышат. Ал эми Карабуура, Шилбили мергенчилик чарбаларында бул көрсөткүч 2-3эсе ге аз. Мунун себеби жер шартына байланыштуу экендигин көрсөтөт. Бул чарбалардын территориясында аска-зоолор, шагылдуу беттер аз орун алган. Жогоруда келтирилген төрт мергенчилик чарбасы катары менен орун алгандыктан күзгү кышкы, жазгы миграциялык мезгилдерде, абиотикалык факторлордун оор учурларында жана массалык мергенчилик кылган кездерде эчки-текелердин популяциялары аралашып, өз ара байланыштарды түзүшөт. Жер которуштуруу эки багытта жүрөт. Кардын калыбыгына, сууктун болушуна, тоют үнөмүнүн деьгээлине карата Талас тоосун түштүк күнгөй беттерин ооп кетүүчү популяциялык топтор бар. Жаз жай айларында кайра Альпы, субальпы тилкелерине келишет, экинчи топ оор шарттарда Талас тоосунун тескей жагындагы субальпы орто тоо кыркаларына четин ылдыйла-тышат. Күн жылымдам жер бети ачылар замат бул популяциялар жогорулашып башка популяциялар менен аралашып кетишет. Миграция иш жүрүшү бийиктик аркылуу гана жүрбөстөн тегиздик аркылуу да жүрүшөт. Альпы, субальпы тилкеле-риндеги эчки текелер тоолорду кыркаларды. Эчки текелер мындай которушуп, аралашып турушу популяциялардын арасында гендик кошулууну камсыз кылып, популяциянын сапатын жакшыртып турат.

Ал эми кыргыз тоосунда орун алган Кайыды, Кеккол, Караача, Каракол мергенчилик кыркаларындагы жашаган эчки – текелердин популяциялык сандары жогорку чарбаларга салыштырганда бир топ төмөн. Ал эми бул төрт чарбада жашаган эчки текелердин саны бирдей эмес. Эь жогорку көрсөткүч Каракол мергенчилик чарбасында катталган 170-200 баш, Кекколдо, Кайыдыда 40-50 баш, ал эми Караарча чарбасында такыр эле жок. Кыргыз тоо кыркалары жаратылыш түзүлүшү шарттары боюнча өзгөчөлөнгөн территория. Кыргыз тоосунун күнгөй бети жапыс, кыска орто тоо алкагына кирет. Эчки текелер жашай турган ылайыктуу жерлер аз, дагы бир себеби

Кыргыз тоо кыркаларынын ири өзөндөрүндө айыл – кыштактар орун алышып, мал жайыш үчүн кеьири колдонулат. адамдардын көп катташы жана жырткычтардын санынын көп түрү терс таасир берүүдө.

Жалпылап алганда эчки текелердин Талас дубанында таралышы жашоо шарттары бирдей эмес. Талас кыркалардан орун алган мергенчилик чарбаларында жашаган эчки текелердин саны жогору жана туруктуу. Ал эми Кыргыз тоо кыркаларында айыл кыштактардын ири өзөндөргө орун алышы, тоо беттерин жайыт үчүн пайдаланышы адамдардын жапайы жаныбарлардын тынып алуусу мергенчилик кылуусуна терс таасирин тийгизет. Дагы бир жагдай тоо кыркаларынын жапыстыгы өзөн коктулардын кемкалдыгы болуп саналат. Ушуга окшогон таасирлердин себебине Караарча мергенчилик чарбасынын аймагындагы эчки-текелер жер которуштуруп кетишкен.

Талас өрөөнүндө аьчылык мааниси боюнча экинчи орунда эликтер турат. Эликтердин жашоо-тиричиликти башка жаныбарлардан айрымаланып тургандыктан, жаныбарлардын маданияттуусу деп атоого болот. Адамга бат үйүр алып, багууга бат көнүп, өзүн таза алып жүрүүсү, сулуулугу, тоютту үнөмдүү пайдала-нуусу, чаарчыгын багып, өстүрүүсү ж.б. жактары менен өзгөчөлөнгөн жаныбар. Жашоо тиричилигин негизинен талаа түздөн баштап, орто ТОО тилкелеринине чейинки аймакта-рында өткөрөт. Калыь чөптүү, бадалдуу кокту-колот, сайларда үйүрү менен 5-6дан топтошуп, өзүнчө популяцияны түзүшөт. Ар бир топтун өзүнчө ареалдары болот. Туруктуу жашашат. Экиден чаарчык тубушат. Чаарчык биринчи күндөрү начар тубулуп, энесин ээрчий алышпайт. Ошондуктан чаарчыктарды калыь чөптүү, майда бадалдардын арасында багышат. Энеси тан алдында баласын эмизип, шашкеге чейин оттоп, андан кийин чаарчыгынан алысыраак жерден орун алат. Ар кандай коркунучтарга сак келет, белги берет. Белгини уккан чаарчыктар калыь чөптүн, бадалчалардын арасына сойлоп кирип кетет. Качан гана коркунуч жок болгондо энесинин белгиси менен чогулушат. Эликтер төлдөгөндө башка эликтер менен жашашат. Бул коргонууга, тоютту пайдаланууга шарт түзөт. Азыркы кезде эликтер бөксө орто тоо тилкелеринде орун алышкан. Азыркы учурдагы жашап жаткан арсарлары сакталбай, мал жайытка айланууда. Мергенчилик кылуу күч алган. Ушуга окшогон көрүнүштөр эликтердин экологиясына, көбөйү-шүнө, өсүшүнө терс таасирин тийгизүүдө. Кыргыз тоо тилкелеринде орун алган Караарча, Кайыды, Кенкол, мергенчилик чарбаларында эликтердин популяциялык саны 19 башты түзөт. Эликтердин жашоосуна ылайыктуу келген Караколдун аймагынан 2003жылы 7баш, 2005 жылы 10баш элик катталса, 2000жылы 5 башты түзөт. Ушундай эле абал Талас тоосундагы орто-бөксө тилкелердеги эликтердин популяция-сында

түзүлгөн. Күмүштак мергенчилик чарбасындагы эликтер таза эле жок болуп кеткен. Жалпылап алганда, эликтердин популяциялык сандык көрсөткүчү биологиялык тең салмакты сактоочу көрсөткүчтөн бир топ төмөн. Мындай абал эликтердин популяцияларынын жок болуп кетүүсүнө алып келүүсү мүмкүн. Ошондуктан эликтердин арсарларын коргоо, корук уюштуруу, колго багууну уюштуруу (парктерде) жакын колго алуу зарыл. Эликтердин, эчки-текелердин жашаган территорияларынан жыргычтардан карышкыр, түлкү, чөөлөр байырлашканы катталган. Урмарал, Карабуура, Бакайыр, мергенчилик чарбаларында карышкырлар ортого 16дан 34башка, түлкү 20-44 башка чейин жолуккан. Мурда жашабаган чөөлөр орто тоо тилкелерине чейин барышууда. Бул жыргычтар бир эле элик, теке-эчкилер эсебинен жашап жатат деп кароого болбойт. Түлкү, чөөлөр чаарчыктарга кол салышат, ооруган картаңдарын жок кылышат. Карышкыр эчки-теке, эликтерден башка бардык жаныбарларга кол салат. Талас өрөөнүндө карышкырлар Кыргыз тоо кыркаларында көп топтолгон Каракөлдө 50-60 баш, Кенколдо 40, Кайыңды, Караарчада 15-20 бош катталган. Ал эми Урмарал, Шилбили, Бакайыр, Кумуштак мергенчилик чарбаларында 20-30баш карышкыр 5-6жылдан бери жашап келет. Буга Караганда карышкырлар Кыргыз тоо кыркаларында 1-2 эсеге көптүк кырлары көрүнөт. Талас тоосу тескейлүү келиши, кар калың түшүшү, күндүн суук болушу жердин шарттарынын татаалдыгы карышкырлардын санына таасир берүүдө. Карышкырлардын саны эчки-текелердин санына болгон катышы Күмүштакта 1:40, Урмаралда 1:30, Бакайырда 1:6 баш, Кайыңдыда 1:6 туура келет. Ал эми Кенколдогу карышкырлардын саны эчки-текелерден 2-3 эми ашып кеткен. Бул көрсөткүч эликтердин популяциясында да түзүлгөн.

Ар бир карышкырга күнүнө ортого 8-10 кг эт керектелсе популяциядагы карышкырлар 300-400 кг этти күнүнө табыш керек. Түлкү, чөөлөрдүн ар бирине 1-3 кг эт керектелсе, 20-60 кг эт керектелет. Бул өлчөмдөгү азыкты табыш үчүн ар кандай жаныбарларга кол салышат. Талас дубанында көп жылдык маалымат боюнча карышкыр 300-340 баш, түлкү 450-500 баш, чөө 90-110 баш жашашат. Булардын саны жыл сайын өзгөрүп турат. Эки-үч жылдан бери карышкырларда атуу башталып, 139 баш карышкыр атылган. Ал эми түлкү, чөө, ж.б. жырткычтарга чек коюуу карала элек. Жалпылап алганда эчки-текелердин мергенчилик

чарбаларында ар кандай деңгээлдеринде топтолуп, мезгилдик миграция жүрүп өз ара байланыштар түзүлүп, гендик жабылануу жүрүп тургандыктан булардын популяциялык сапатта жогорулоодо эчки-текелердин саны Кыргыз тоолорунда азайып бара жаткан, себеби жашоолорунда ылайыктуу жерлердин азайышы, малдын жайылышы, мергенчилик кылуу жана карышкырлардын көп санда байыр-лашы болууда. Мындай терс көрүнүштөргө чек коюуу зарыл. Эликтердин сандын көрсөткүчү өтө төмөн. Орто, бөксө тоолор толугу менен мал жайыт үчүн пайдалангандыктан, мергенчилик мезгилсиз жүргүзүлгөндүгүнөн, адамдардын, иттердин үзгүлтүксүз баруулары эликтердин жашоо-тиричилигин терс таасирин берүүдө. Мындан сырткары жырткычтардын таасири бир топ жогору. Эликтердин азыркы кездеги популяциялык саны биологиялык тен салмактуулукту сактоо чечими төмөндөп кеткен. Бул популяциялардын жок болуп кетуусуна алып келиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу:

- Эликтерди коргонуу, күчөтүү.

- Корука алуу;

- парктерде, коруктарда чаарчыктарды колго багып өстүрүү иштерин уюштуруу зарыл.

Талас дубанынын аймагындагы ачылык мааниси бар эчки теке, эликтердин биоэкология-сы тууралуу азыркы кездеги абалы келтирилип, ареалдарынын өзгөрүшү, популяциялардын өз ара аралашып кошулушу популяциялардын сапатын сактоодо. Ошондой болсо да аркандай терс факторлордун таасирлери аркылуу сандык, сапаттык, курактык жактары тез өзгөрүүгө учуроодо. 8 мергенчилик чарбалары Кыргыз, Талас тоо кыркаларында катар орун алгандыгына карабастан булардын сандык көрсөткүчтөрү аркандай келип, жыл мезгилдери боюнча өзгөрүүгө учурап турат. Антропогендик факторлор күч алууда, ошону менен бирге жырткычтардын таасири бир топ. Азыркы кездеги жаратылыштын биоценоздун түзүлүш-төрү боюнча эчки теке, эликтердин ж.б. жаныбарлардын биоэкологиясына излдөө жүргүзүү, аларды сактоо, көбөйтүү ж.б. жактарын колго алуу зарыл.

Адабияттар:

1. Сагынбеков Ж.С. «Талас өрөөнүнүн экосистемасы» 2004.
2. Сагынбеков Ж.С. «Жаныбарларды сүйүгүлө жана коргогула» 1982.
3. Талас областынын энциклопедиясы 2001.
4. Шүкүров Э. «Дикие млекопитающие Киргизии» 1989.